
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVII (2020), Ng3
s. 225-242
doi: 10.36121/kkuras.17.2020.3.225

Katarzyna Kuras
(Uniwersytet Jagielloński w Krakowie)
ORCID 0000-0002-6198-7131

Królewicz się żeni. Uroczystości weselne Fryderyka Augusta Wettyna i Marii Józefy Habsburg na tle osiemnastowiecznej kultury dworskiej*

Streszczenie: Uroczystości weselne Fryderyka Augusta Wettyna i Marii Józefy Habsburg w Wiedniu i Dreźnie w 1719 r. były demonstracją aspiracji politycznych elektora saskiego i króla polskiego Augusta II oraz potencjału gospodarczego i kulturalnego Saksonii. Zostały one zaaranżowane z uwzględnieniem schematu typowego dla kultury dworskiej z przełomu XVII/XVIII w. i wzbogacone o komponent lokalny, czyli zmultiplikowany cykl rozrywek, praktykowanych w czasie karnawałów w Dreźnie. Celem artykułu jest analiza uroczystości z 1719 r. w kontekście różnych poziomów komunikacji pomiędzy władcą i poddanymi oraz porównanie ich ze schematami właściwymi dla innych państw europejskich.

Słowa kluczowe: wesele z 1719 r., August II Sas, kultura dworska, komunikacja władcy z poddanymi

The prince is getting married. The wedding celebrations of Frederick Augustus Wettin and Maria Josepha Habsburg at the background of the 18th century court culture.

Annotation: The wedding ceremonies of Frederick Augustus Wettin and Mary Josepha Habsburg in Vienna and Dresden in 1719 were organized to demonstrate the political aspirations of the Elector of Saxony and King of Poland, Augustus II, and the economic and cultural richness of his countries. They were arranged in accordance with the scheme typical to the court culture of the 17th and 18th centuries and enriched with a local component, i.e. a multiplied cycle of carnival entertainments. The aim of the article is to analyse the celebrations of 1719 in the context of different levels of communication between the ruler and the subjects and to compare them with the patterns specific to the others European countries.

* Artykuł zrealizowany w ramach badań z grantu NCN 2018/29/B/HS3/00907, „Dworzanin polski na dworze Jagiellonów i królów elekcyjnych. Pozycja, system wartości, wzorzec osobowy”.

Keywords: the wedding of 1719; Augustus II of Saxony; court culture; communication of the ruler with the subjects

Королевич женится. Свадебные церемонии Фредерика Августа Веттина и Марии Юзефы Габсбург на фоне придворной культуры XVIII века

Аннотация: Свадебные церемонии Фридриха Августа Веттина и Марии Юзефы Габсбург в Вене и Дрездене в 1719 году были демонстрацией политических устремлений саксонского курфюрста и польского короля Августа II, а также экономического и культурного потенциала Саксонии. Они были организованы с учетом закономерностей, характерных для придворной культуры на рубеже XVII - XVIII веков, и обогащены местным компонентом, то есть многократным развлекательным циклом, практикуемым во время карнавалов в Дрездене. Цель статьи - проанализировать празднования 1719 года в контексте разных уровней общения правителя и его подданных и сравнить их с моделями других европейских стран.

Ключевые слова: свадьба 1719 г., Август II Сас, придворная культура, общение правителя и его подданных

Śluby i wesela, zwłaszcza sławnych i bogatych, zawsze przyciągały uwagę publiczności. Nie inaczej było w dobie baroku i klasycyzmu, gdy skomplikowane scenariusze dworskich uroczystości – prawdziwych spektakli – pieczołowicie przygotowywane, omawiane, a nawet wstępnie odgrywane, czyniły z zaślubin władców bądź ich potomków istotne wydarzenia, nieodzownie wkomponowane w system propagandy władzy¹. Jego istotą był misternie złożony, choć w dużej mierze pozorny, dialog pomiędzy władcą a poddanymi, który toczył się w warunkach komunikacyjnych właściwych dla epoki nowożytnej z wykorzystaniem dostępnych środków². Wszędzie tam, gdzie rządzącym zależało na odpowiednim kreowaniu swego wizerunku, dialog ten odbywał się permanentnie, choć z różną intensywnością. Zarówno królowie, jak i księżęta organizowali więc uroczyste koronacje oparte na wielowiekowych rytuałach, wjazdy do miast, ceremonie funeralne poprzedników, małżonek bądź potomków, które stanowiły nieodzowny element demonstracji ich prestiżu, aspiracji, władzy, potęgi dynastycznej oraz istniejących układów politycznych i społecznych. Wydarzenia te były przepełnione symboliką mającą unaocznic treść komunikatu wystosowanego przez władcę do poddanych. Niekiedy przekaz ten wzmacniała sama obecność rządzącego, który ukazywał się w bogatym stroju i z towarzyszeniem starannie skomponowanej świty³. Komunikat, który rządzący tworzyli w ten sposób, adresowany był też do wielu grup odbiorców,

¹ Używam pojęcia propagandy władzy w szerokim znaczeniu; część badaczy podkreśla, że nie sposób dworskich uroczystości zredukować do kwestii propagandowych. Zob. U. Daniel, *The Baroque Court Festival: the Example of German Courts around 1700*, [w:] *Europa Triumphans. Court and Civic Festivals in Early Modern Europe*, ed. J. R. Mulryne, H. Watanabe-O’Kelly, M. Shewring, Aldershot 2010, s. 35.

² Zob. K. Maliszewski, *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej Szlacheckiej*, Toruń 2001. Dialog ten został określony mianem „pozornego”, gdyż rządzący tworzyli komunikaty, ale nie oczekiwali rzeczywistego responsu. Proces komunikacji miał jednak miejsce w tych specyficznych warunkach: treści wybierane przez władców wywierały pewien, zwykle nieokreślony, wpływ na postawy poddanych. P. Burke, *Historia i teoria społeczna*, Warszawa-Kraków 2000, s. 121–124.

³ K. Aерcke, *Gods of Play. Baroque Festive Performances as Rhetorical Discourse*, Albany 1994, s. 20.

przez co innego rodzaju aktywności i treści symboliczne wybierano na publiczne i ogólnodostępne ceremonie takie jak np. wjazd do stolicy, a inne na prywatne bankiety czy spektakle teatralne, na które zapraszano wąski krąg gości⁴.

Ze względu na splendor, który winien otaczać nowożytnego władcę, rządzący opierali organizację samych uroczystości oraz ich przebieg na współpracy z administracją państwową, władzami miast bądź jednostek terytorialnych. Równie niezbędne było zaangażowanie wyspecjalizowanych służb dworskich, do których zadań należało m.in. opracowanie koncepcji uroczystości oraz nadzór nad ich właściwym przebiegiem⁵. We Francji, od czasów Henryka III, troska o organizację wielkich ceremonii należała do obowiązków dwóch urzędników: *grand maître des cérémonies* oraz *introducteur des ambassadeurs*. Każdy z nich dysponował personelem pomocniczym. W Wiedniu kwestie te pozostały w zakresie obowiązków marszałka dworu (*Oberhofmeister*) i dość ograniczonej liczby ludzi⁶. Na drezdeńskim dworze elektorów saskich było analogicznie – nie wykształcił się tam odrębny urząd odpowiedzialny za ceremonie; wszelkimi zagadnieniami z tym związanymi zajmował się marszałek dworu (od 1712 r. funkcję tę pełnił Woldemar von Löwendahl i to on odpowiadał za praktyczną stronę uroczystości weselnych Fryderyka Augusta)⁷.

Władcy demonstrowali różnorodne podejście do publicznych ceremonii, które dodatkowo w dość naturalny sposób ewoluowało w trakcie rządów. Królowie hiszpańscy uczynili z etykiety instrument rządzenia, który skutecznie separował ich od poddanych⁸. Ludwik XIV – król-Słońce – mający ambicje wyznaczać dworskie trendy zarówno w kulturze francuskiej, jak i europejskiej, początkowo chętnie uczestniczył we wszelkich publicznych pokazach. Poddani mogli go nawet podziwiać odgrywającego rolę w balecie dworskim. Po 1660 r., gdy przejął samodzielne rządy i ożenił się z infantką hiszpańską Marią Teresą, radykalnie zerwał z dotychczasowymi wzorcami. Co prawda zdecydował się na uroczysty wjazd do Paryża, w stolicy Królestwa inspirował też obchody z okazji narodzin delfina, ale swą aktywność ograniczył z czasem do murów rezydencji w Wersalu. W pałacowych wnętrzach zainicjował specjalny program ikonograficzny, który gloryfikował jego dokonania, ale nie przykładał szczególnej wagi do swej obecności w sferze publicznej i tworzenia w ten sposób ram komunikacji z poddanymi⁹.

Król-Słońce pod wieloma względami był punktem odniesienia dla Augusta II Sasa, elektora saskiego i króla polskiego. Wiedzę na temat trendów lansowanych przez Ludwika XIV, czerpał z różnych źródeł. Kluczowa wydaje się jego wizyta w stolicy Francji w trakcie edukacyjnego *grand tour*. Do Paryża następcą saskiego tronu przyby-

⁴ G. Guarino, *Spanish Celebrations in Seventeenth-Century Naples*, „The Sixteenth Century Journal”, 2006, vol. 37, s. 29–30.

⁵ H. Watanabe-O’Kelly, *The Early Modern Festival Book: Function and Form*, [w:] *Europa Triumphans*, s. 3–17.

⁶ J. Duindam, *Vienna and Versailles. The Courts of Europe’s Dynastic Rivals, 1550–1780*, Cambridge 2007, s. 188–197.

⁷ Detale dotyczące kompetencji marszałka dworu w kontekście różnorodnych ceremonii przynoszą poszczególne jednostki Sächsisches Hauptstaatsarchiv in Dresden (dalej: SHAD), 10006 Oberhofmarschallamt.

⁸ J. H. Elliott, *Philip IV of Spain. Prisoner of ceremony*, [w:] *The Courts of Europe. Politics, patronage and royalty: 1400–1800*, red. A. G. Dickens, New York, St. Louis, San Francisco 1977, s. 169–189.

⁹ P. Burke, *Fabrykacja Ludwika XIV*, tłum. R. Pucek, M. Szczubiałka, Warszawa 2011, s. 60–113.

wał dwukrotnie: najpierw bawił tu od czerwca do września 1687 r., a następnie od maja do listopada 1688 r. W trakcie obu pobytów książę często wybierał się do Wersalu, gdzie osobiście podziwiał splendor dworu tworzony i roztaczany przez Ludwika XIV. 4 lipca 1687 r. Fryderyk August został zaprezentowany Ludwikowi XIV w trakcie specjalnej ceremonii dworskiej¹⁰. Po powrocie do Saksonii i objęciu tronu elektor korzystał z informacji dostarczonych przez swoich agentów politycznych w Wersalu, dostawców towarów z Paryża, francuskich artystów pracujących w Dreźnie czy wreszcie korespondentów¹¹. Fryderyk August chętnie obserwował ewolucję dworu w Wersalu, ale nie znaczy to, że styl tworzony i roztaczany przez Ludwika XIV przejmował na zasadzie prostej imitacji. Elektor, na przykład, całkiem świadomie odrzucał nadęty i skomplikowany ceremonial panujący w Wersalu, rezygnując z etykiety na rzecz bardziej bezpośrednich form komunikacji. August II raczej wybierał te elementy, które uznawał za cenne dla połączonego unią państwa polsko-saskiego, tworząc całość oryginalną i okraszoną kosmopolitycznymi pierwiastkami.

Nieodzownym elementem transferu wzorców kulturowych, ważnych w kontekście funkcjonowania komunikacji między władcą a poddanymi, były wszelkie uroczystości weselne panujących oraz członków ich rodzin¹². Śluby i wesela znakomicie wpisywały się w propagandę dynastyczną i państwową, które były trudne do rozdzielania w epoce dominacji „społeczności książąt”¹³. August II miał tylko jedną szansę, by świadomie wykorzystać zarówno swe wyobrażenia na temat kreacji potęgi rodzinnej dzięki uroczystościom weselnym, jak i praktyczne możliwości, by ów cel zrealizować. Elektor saski i król polski doczekał się jednego syna, Fryderyka Augusta urodzonego w 1696 r. w Dreźnie. Ojciec starannie wybrał kandydatkę na żonę dla niego. Lista potencjalnych narzeczonych syna saskiego elektora była długa – widniały na niej imiona protestanckich księżniczek z Anglii, Danii i Rzeszy, których reprezentanci zapewne nie wiedzieli o konwersji na katolicyzm, którą ogłoszono w 1717 r. Ostatecznie dwór saski zdecydował się na wzmoczenie starania wokół pozyskania dla królewicza ręki Marii Józefy z Habsburgów, najstarszej córki cesarza Józefa I Habsburga i Wilhelminy Amalii z Welfów. Oficjalne zaręczyny ogłoszono w marcu 1718 r. Co prawda elektor saski, negocjując szczegóły mariażu, dokonywał akceptacji warunków sankcji pragmatycznej cesarza Karola VI Habsburga, przyznającej jego córkom, a nie potomstwu zmarłego brata, pierwszeństwo w dziedziczeniu tronu, jednak – jak podkreśla Katrin Keller –

„wypowiedzi samego Augusta II świadczyły dowodnie o tym, że w sprzyjających okolicznościach możliwe będzie włączenie się Wettynów do współzawodnictwa o koronę cesarską”¹⁴.

¹⁰ *‘Mein herr befindet sich gottlob gesund und wohl’*. *Sächsische Prinzen auf Reisen*, hręv von K. Keller, Leipzig 1994.

¹¹ D. Syndram, *„Shopping à Paris” à la demande d’Auguste le Fort*, [w:] *Le commerce du luxe à Paris aux XVIIIe et XVIIIe siècles: échanges nationaux et internationaux*, éd. S. Castelluccio, Bern 2009, s. 268.

¹² Klasycznym przykładem wagi tych powiązań są mariaże między Habsburgami a Burbonami w XVII w. Zob. *Dynastic Marriages 1612/1615. A Celebration of the Habsburg and Bourbon Unions*, ed. M. M. McGowan, New York 2016.

¹³ Określenia tego użył Lucien Bély jako desygnatu sieci dynastii rządzących państwami europejskimi w epoce nowożytnej. Zob. L. Bély, *La société des princes*, Paris 1999.

¹⁴ K. Keller, *Dwór sasko-polski w Dreźnie. Postacie i inscenizacje*, [w:] *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje*, red. A.K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, Kraków 1999, s. 81.

W realiach politycznych roku 1719 plany te były dość realne, gdyż obie córki panującego cesarza – Maria Teresa i Maria Anna – nie osiągnęły jeszcze wieku dwóch lat, a tym samym sukcesją dorosłych córek Józefa I była niewykluczona. Wesele Fryderyka Augusta posiadało więc spory kapitał polityczny, który może być porównywany np. z zaślubinami elektora Palatynatu Fryderyka V z córką króla Jakuba I, Elżbietą Stuart w 1613 r.¹⁵

Jacek Staszewski określił uroczystości weselne Fryderyka Augusta i Marii Józefy, które miały miejsce w Wiedniu i Dreźnie w 1719 r. jako „ostatnie tak wielkie widowisko w barokowej Europie”¹⁶. To trafne stwierdzenie stanowi punkt wyjścia dla rozważań na temat przebiegu i znaczenia mariażu i jego oprawy w koncepcjach Augusta II Sasa z uwzględnieniem szerokiego kontekstu ówczesnej europejskiej kultury dworskiej. Nie ulega wątpliwości, że twórcą scenariusza wydarzeń tworzących drezdeńskie uroczystości był sam elektor, jednak otwartym pozostaje zagadnienie, na ile władca czerpał wzorce z tradycyjnej kultury saskiej¹⁷, a w jakim stopniu wykorzystał modne trendy, które dzięki posiadanej wiedzy oraz szerokim kontaktom mógł zaimportować z innych dworów europejskich. Podstawą analizy, zmierzającej do rozstrzygnięcia tak postawionego problemu badawczego, są publikowane relacje z dworskich wydarzeń – głównie ślubów – mających miejsce u schyłku XVII i w pierwszych dziesięcioleciach XVIII w. na terenie księstw wchodzących w skład Cesarstwa¹⁸. Ze względu na szeroki zakres możliwych transferów kulturowych różnorodnych elementów kultury dworskiej, uwzględniono również wybrane uroczystości weselne na dworach zachodnioeuropejskich XVII i XVIII w.

Przygotowania do wesela, które podjęto w Dreźnie, cechował duży rozmach, ale nie był on nadzwyczajny w realiach organizacyjnych właściwych ówczesnym dworom. Wszelkie uroczystości i wielkie ceremonie planowano z wielomiesięcznym wyprzedzeniem, by sprostać trudnościom aprowizacyjnym, komunikacyjnym i logistycznym. O ślubie Fryderyka Augusta z Marią Józefą plotkowano już w kwietniu 1719 r., a oficjalnie zaręczyny ogłoszono w maju 1719 r. Na przygotowanie uroczystości weselnych dwór drezdeńskich miał więc zaledwie trzy miesiące. Bardzo szybko, bo jeszcze w maju wysłano zaproszenia. Wśród gości znalazło się 1257 cudzoziemców, w tym 11 książąt, 87 hrabiów, 55 baronów i 356 arystokratów. Rzeczpospolitą miało reprezentować 20 senatorów oraz 18 innych dostojników¹⁹. 31 maja wodowano Bucentaura – galeryę wzorowaną na statku weneckich dożów – na której miała Łabą przyплыć do Drezna Maria Józefa. Czerwiec był okresem rezerwowania stancji dla gości. Czas od lipca do sierpnia przeznaczono na przygotowanie szczegółowego planu uroczystości, w którego tworzenie osobiście był zaangażowany August II. Wszelkie karuzele, turnieje, gry

¹⁵ Zaślubiny z 1613 r. dedykowany jest osobny zbiór studiów: S. Smart, M. R. Wade, *The Palatine Wedding of 1613. Protestant Alliance and Court Festival*, Wiesbaden 2013.

¹⁶ J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław 1998, s. 212.

¹⁷ U. Deppe, *Die Festkultur am Dresdner Hofe Johann Georgs II. von Sachsen (1660–1679)*, Kiel 2006.

¹⁸ H. Watanabe-O’Kelly, *Festivals Books in Europe from Renaissance to Rococo*, „Seventeenth Century Journal”, 1988, vol. 3, s. 181–201; T. Rahn, *Festbeschreibung. Funktion und Topik einer Textsorte am Beispiel der Beschreibung höfischer Hochzeiten (1568–1794)*, Tübingen 2012, s. 43–58.

¹⁹ H. Watanabe-O’Kelly, *Court Culture in Dresden. From Renaissance to Baroque*, New York 2002, s. 235.

i polowania nie tylko omawiano i opisywano, ale i wstępnie aranżowano, sprawdzając możliwości realizacji planów w konkretnych warunkach terenowych. Apogeum przygotowań miało miejsce w sierpniu; trwał wyścig z czasem obejmujący m.in. szycie ozdobnych strojów dla członków pochodów zaprojektowanych przez elektora; budowę prowizorycznych teatrów i scen; wreszcie organizację ekwipunku i dzieł sztuki niezbędnych do perfekcyjnego odegrania kolejnych elementów tworzących uroczystość²⁰.

Uroczystość zaślubin miała miejsce w Wiedniu. Wzorem innych dworów europejskich zrezygnowano z formuły *per procura*, co oficjalnie tłumaczono wolą samego cesarza, Karola VI. Analogicznie sprawę zaślubin arcyksiężniczki rozwiązano w roku 1722, gdy siostra Marii Józefy, Maria Amelia wychodziła za mąż za Karola Alberta, syna elektora bawarskiego Maksymiliana II Emanuela. Pan młody osobiście przybył do Wiednia, gdzie 5 października 1722 r. odbyły się zaślubiny²¹. W obu przypadkach formuła wybrana przez cesarza wyraźnie nawiązywała do tendencji, która zyskiwała na popularności od połowy XVII w. na całym kontynencie, z reguły wszędzie tam, gdzie pozwalały na to warunki logistyczne. Już w 1706 r., gdy Zofia Dorota, jedyna córka elektora hanowerskiego Jerzego Ludwika, wychodziła za mąż za Fryderyka Wilhelma księcia pruskiego, pan młody przybył tam osobiście²². We Francji po 1660 r. ślub następcy tronu odbywał się zawsze w Wersalu z udziałem obojga małżonków. Niekiedy poprzedzały go zaślubiny *per procura* na terenie Królestwa, ale nie było to regułą. Zdarzało się, że obie ceremonie dzieliło nawet kilka lat, niezbędnych np. dla osiągnięcia przez małżonkę następcy tronu wieku sprawnego. Ów czas, w skrajnych przypadkach, pozwalał nawet na drastyczną zmianę konstelacji politycznej, której zawirowania mogły pogrzebać kandydaturę przyszłej królowej, jak to miało miejsce z infantką hiszpańską Marią Anną Wiktoria, oddaloną z dworu francuskiego w 1725 r.²³ W pewnych sytuacjach ciągle jednak nie zrezygnowano z formuły *per procura*. Tak było w Dreźnie w 1738 r., gdy córka Augusta III, Maria Amalia, wychodziła za mąż za króla Neapolu Karola Burbona, syna władcy hiszpańskiego Filipa V i Elżbiety Farnese. Odległość dzieląca obie stolice uniemożliwiła przybycie narzeczonego do Saksonii, a jednocześnie August III nie chciał zrezygnować z organizacji ślubnych uroczystości. W tej sytuacji w Dreźnie odbyły się zaślubiny, podczas których w rolę pana młodego wcielił się starszy brat Amalii, książę Fryderyk Krystian²⁴. Czynniki logistyczne zadecydowały w 1708 r. o podwójnych za-

²⁰ Szczegóły dotyczące przygotowań odbywających się od maja do końca sierpnia 1719 r. znajdują się w: Dresdner Hofstagebücher (Serie B), 1719, SHAD, 10006 Oberhofmarschallamt, Nr O 04, Nr 100, b.p.

²¹ *Rejouissances et fêtes magnifiques qui se sont faites en Baviere l'an 1722 au mariage de Son Altesse Serenissime Monseigneur le Prince Electoral Duc de la Haute, & Basse Baviere &c. &c. avec Son Altesse Serenissime Madame la Princesse Marie Amelie, née Princesse Royale de Boheme et d'Hongrie, Archiduchesse d'Autriche &c. &c. et une description abrégée des palais de son A. S. Electorale, où ces fêtes se sont passées*, Munique 1723, [druk], s. 7.

²² E. von Malortie, *Der hannoversche hof unter dem kurfürsten Ernst August und der kurfürstin Sophie*, Hannover 1847, s. 186.

²³ F. Leferme-Falguières, *Les courtisans. Une société de spectacle sous l'Ancien Régime*, Paris 2007, s. 117.

²⁴ *Diariusz mariażu drezdeńskiego Najjaśniejszej Królowej polskiej Amalii, córy Najjaśniejszego Augusta III, króla polskiego z Maryi Józefy, arcyksiężniczki austriackiej, małżonków za Najjaśniejszego Karola, Obydwu Sycylii króla, syna Filipa V, króla hiszpańskiego wydanej w roku 1738 w Dreźnie*, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 9621, k. 5; B. Popiołek, *Diariusz mariażu królowej polskiej Marii Amalii Wettyn (1724–1760)*, [w:] *Miscellanea Res Polonorum, Brittanorum ac Judeorum Illustrantia*, red. J. Basista, A. Kaźmierczyk, M. Markiewicz, D. Oliwa, Kraków 2015, s. 33.

ślubinach brata cesarza Józefa I, Karola (walczącego właśnie o tron hiszpański) oraz Elżbiety Krystyny von Braunschweig-Wolfenbüttel. W uroczystościach, które odbyły się w Wiedniu, pana młodego reprezentował cesarz, a gdy Elżbieta Krystyna po długiej podróży dotarła do Hiszpanii, właściwe zaślubiny urządzono w katedrze barcelońskiej²⁵. Podobnie było w Hanowerze u schyłku XVII w., gdy Karolina Felicjta von Brunswick-Lüneburg miała zostać żoną księcia Modeny Rinaldo d'Este. W tym przypadku zaślubiny *per procura* odbyły się na miejscu, zaś pana młodego reprezentował młodszy brat księcia, Ernst August Hanowerski²⁶.

Ślub pary książęcej miał miejsce w Wiedniu 20 sierpnia 1719 r. Towarzyszyły mu skromne uroczystości z udziałem rodziny cesarskiej obejmujące kolację oraz bal, po czym – już 21 sierpnia – nowożeńcy wyruszyli w stronę Saksonii²⁷. Informacje o zbliżaniu się ich orszaku dotarły do Drezna 30 sierpnia. Wówczas August II zarządził finalizowanie przygotowań do wjazdu Marii Józefy do stolicy, które polegały m.in. na wysłaniu Bucentaura do Pirny. W Dreźnie sprawdzano ustawienie poszczególnych grup powitalnych oraz rozdawano uszyte wcześniej stroje. Miasto przygotowywało się do zaplanowanych z rozmachem uroczystości, które osobiście projektował i akceptował August II. Rozrywki, które władca wybrał, nie były szczególnie innowacyjne na tle saskiej kultury dworskiej XVII w. Karuzele, pochody, gonitwy do pierścienia czy spektakle odbywały się tu już we wcześniejszych okresach, a pod rządami Augusta cyklicznie organizowano je w trakcie karnawałów dworskich. Jedynym nowym elementem wesela królewicza był bankiet turecki. We wrześniu 1719 r. wszystkie te znane i wielokrotnie testowane elementy złożono w misterny scenariusz, który miał zapewnić, zarówno przybyłym gościom, jak i – oczywiście tylko do pewnego stopnia – poddanym władcy saskiego, serię niezapomnianych wrażeń²⁸.

Ta koncepcja była tylko pozornie prosta. Elektor saski i król polski zadbał o to, by została ona wypełniona treścią symboliczną, niezbędną dla podkreślenia wagi zadzierzgniętego właśnie związku między Wettynami a Habsburgami. Harmonogram uroczystości został rozpisany na miesiąc (co było dość standardowym czasem)²⁹, podczas którego szczególnie intensywne były 22 dni. Zostały one podzielone na siedem cykli – z reguły trzydniowych (tylko ostatni cykl był o dzień dłuższy). Każdemu z przedziałów czasowych patronowały wybrane ciała niebieskie: Słońce, Księżyc, Mars, Jupiter, Merkury, Wenus i Saturn, które w swej warstwie alegorycznej nawiązywały do postaci mitologicznych: Apollona, Diany oraz bóstw o imionach odpowiadających nazwom planet. Ów „excerpt” z mitologii był starannie przemyślany. Inicjujący obchody Mars patronował turniejom ukazującym świetność saskiej szlachty; kolejny w cyklu Jupiter

²⁵ *Beschreibung der den 23. April 1708 beschehenen Vermaehlung zwischen [...] Josepho I als Mandatario [...] Carl des Dritten Königs in Spanniem etc. und [...] Elisabetha Christina, Hertzogin von Braunschweig und Lüneburg*, s. [druk]; *Relazione Del Viaggio di sua maestà cattolica Elisabetta Cristina sposa di Carlo Terzo da Milano sino a Barcelona, e del suo solenne Ingresso in detta città Il primo giorno d'Agosto 1708* [druk].

²⁶ E. von Malortie, *Der hannoversche hof...*, s. 178–184.

²⁷ *Vollständige Beschreibung Derer Vermählungs=Ceremonien und Abreise Der Durchlauchtigsten Hertzogin zu Sachsen, Frauen Maria Josepha, mit Ihro Hoheit Herr Friedrich August, Kgl.=Pohlen. auch Sächs. Chur=Printzen, so vom 19. biß 22. Aug. 1719 in Wien beschehen*, 1719, [druk], s. 3–11.

²⁸ *Heimführung der Gemahlin Kurfürst Friedrich August II., Prinzessin Maria Josepha, Tochter von Kaiser Joseph I. am 2. September 1719*, SHAD, 10006 Oberhofmarschallamt, Nr B, Nr 20a, k. 2v–4.

²⁹ Miesiące trwały też uroczystości ślubne w Monachium w 1722 r. *Rejouissances et fêtes magnifiques...*

był punktem wyjścia dla karuzeli czterech żywiołów, nawiązując do aspiracji elekto-
ra na arenie międzynarodowej; Merkury sprawował pieczę nad rzemiosłem oraz han-
dlem, a Saturn nad bogactwami ukrytymi w ziemi. W ten sposób ukazywano nie tylko
potencjał Saksonii i jej władcy na arenie europejskiej, ale i demonstrowano saski dobro-
byt, którego emanacją był świetny stan lokalnego rzemiosła, handlu oraz kopalnictwa.
Pozostałe bóstwa, patronujące poszczególnym cyklom, miały bardziej „rozrywkowy”
charakter – Apollo roztaczał przed uczestnikami wesela uroki widowisk skomponowa-
nych ze sztucznych ogni; Diana zabierała ich w wir dworskiego polowania, zaś Wenus
podkreślała rolę kobiet, angażując je w zabawy polegające na gonitwie do pierścienia³⁰.

W mitologiczną konwencję wkomponowany został uroczysty wjazd Marii Jó-
zefy do Drezna, który rozpoczął wszelkie uroczystości. Habsburżanka przyплыnęła
z Pirny do granic miasta na Bucentaurze; galerę eskortowały – raczej symbolicznie –
mniejsze jednostki. W ten sposób wykorzystywano naturalny potencjał, który dawała
Łaba. W analogiczny sposób kilkakrotnie władcy angielscy prezentowali swe królew-
skie małżonki londyńczykom – Anna Boleyn w 1533 r. i Katarzyna Braganza w 1662 r.
przyплыnęły do stolicy Tamizą w trakcie uroczystości, podczas których wyraźnie nawią-
zywano do motywu panowania na wodach (m.in. również wykorzystując weneckiego
Bucentaura)³¹. W 1719 r., gdy łodzie z Marią Józefą i jej orszakiem zbliżyły się do stolicy
Saksonii, rozpoczęto strzelanie z dział. Na brzegu Łaby, na specjalnie wybudowanym
podeście, królewiczowa została uroczysto powitana przez Augusta II, któremu towa-
rzyszyszy sascy i polscy ministrowie³². Zorganizowano tu krótki odpoczynek, w trakcie
którego goście m.in. zjedli obiad. Posiłek był o tyle niezbędny, że poprzedzał on wie-
logodzinny wjazd do miasta, w trakcie którego powoli defilowały poszczególne grupy
tworzące złożony ślubny orszak królewiczowej. Ta imponująca kawalkada składała się
z różnych grup zbrojnych, myśliwych, szlachty oraz przedstawicieli różnych grup et-
nicznych (byli nawet Murzyni z Portugalii – zapewne z kolonii portugalskich – którzy
jechali na białych koniach). Po drodze rozstawiono bramy triumfalne, których program
ikonograficzny nawiązywał do unii Wettynów z Habsburgami. Sama królewiczowa,
podróżując w karecie, zamykała ten barwny pochód. Towarzyszyszy jej członkowie dwor-
ru oraz część saskich sił zbrojnych³³. By orszak wyglądał odpowiednio przez całą drogę
do Drezna,

„byli ordynowani z beczkami wody ludzie, którzy ulewali drogę, którą był
wjazd, aby się nie kurzyło”³⁴.

³⁰ H. Watanabe-O’Kelly, *Court Culture...*, s. 235.

³¹ M. Shewring, *The Iconography of Populism: Waterborne Entries to London for Anne Boleyn (1533), Catherine of Braganza (1662) and Elizabeth II (2012)*, [w:] *Ceremonial Entries in Early Modern Europe. The Iconography of Power*, red. J. R. Mulryne, M. I. Aliverti, A. M. Testaverde, New York 2016, s. 221–244.

³² Miejsce to szczegółowo rozplanowano i rozrysowano: Heimführung der Gemahlin Kurfürst Friedrich August II., Prinzessin Maria Josepha, Tochter von Kaiser Joseph I. am 2. September 1719, [Ordonance des Einzugs], SHAD, 10006 Oberhofmarschallamt, Nr B, Nr 20c, b.p.

³³ *Das königliche Denkmal welches nach (...) Vermählung I.K.H. des Kgl. u. Churf. Kronprinzen Hn. Friedrich Augusti mit der Durchl. Fr. Maria Josepha Erzhzg. v. Oesterreich bei Dero (...) Ankunft in Dresden (...) gestiftet worden, 1719*, [druk], s. 23–40.

³⁴ *Ostatnie wielkie widowisko barokowej Europy. Polskie relacje z uroczystości weselnych Fryderyka Augusta i Marii Józefy w Wiedniu i Dreźnie w 1719 r.*, wyd. K. Kuras, J. Pabian, Kraków 2015, s. 40.

Wjazdowi towarzyszyło bicie z dział oraz oprawa muzyczna. Spektakl ten oglądała bliżej nieokreślona liczna mieszkańców stolicy.

Decydując się na aranżację uroczystego wjazdu Marii Józefy do saskiej stolicy, August II nawiązywał do antycznej tradycji triumfu imperatora. Rytuał ten był w epoce nowożytnej wielokrotnie wykorzystywany w kontekście uroczystości weselnych np. w ten sposób w 1592 r. do Krakowa uroczystie wjechała wraz z orszakiem Anna Habsburżanka, przyszła małżonka Zygmunta III Wazy. Król polski zdecydował się na tak demonstracyjne powitanie ze względu na wagę mariażu zawieranego między Wazami a Habsburgami, który znacznie podnosił znaczenie wywodzącej się ze Szwecji młodej dynastii³⁵. Rytuał wjazdu królowej do miasta miał zupełnie inne znaczenie w kulturze politycznej Królestwa Francji. Władczyni brała tam udział w takiej ceremonii, ale czyniła to, już będąc królewską małżonką, a ponadto sam przebieg jej wjazdu do Paryża miał nieco inne znaczenie komunikacyjne, wykraczając poza sferę demonstracji potęgi samej dynastii. Monarchini raczej poznawała w ten sposób swoich poddanych, reprezentowanych przez mieszkańców stolicy, składała im wizytę, przyjmowała ich hołd oraz uczestniczyła w organizowanych przez nich i finansowanych przez radę miasta uroczystościach³⁶. W realiach Kastylii i Aragonii małżonka króla, przybywając do swego nowego kraju, odbywała nie jeden wjazd do stolicy, ale serię wjazdów. Uroczystości organizowano we wszystkich większych miastach, które znajdowały się na jej drodze, co wynikało z istniejących partykularyzmów i odrębności lokalnych, które wymagały permanentnego przewycięzania³⁷. Koncepcja wjazdu Marii Józefy do Drezna była odmienna – mocna osadzona w lokalnej tradycji niemieckiej, a zarazem wychodząca poza istniejącą konwencję, która była bardzo zachowawcza. W 1682 r. do Hanoweru uroczystie przybyła Zofia Dorota von Brunswick-Luneburg-Celle. Miała tu poślubić Jerzego Ludwika, syna elektora i przyszłego króla angielskiego Jerzego I. Jej orszak był tyleż ceremonialny, co tradycyjnie skonstruowany; w jego skład wchodziłi urzędnicy państwowi i dworscy oraz szlachta³⁸. W analogiczny sposób zorganizowano wjazd Marii Amelii do Monachium w 1722 r., struktura pochodu była w tym przypadku znowu o wiele mniej ekstrawagancka niż podczas uroczystości zaplanowanych przez Augusta II w Dreźnie. Orszak małżonki następcy tronu Bawarii tworzyli mieszczanie, szlachta oraz damy dworu, a zamykały go karety z członkami rodziny panującej³⁹. Elektor saski, bazował na tym schemacie, ale i wyraźnie go przekraczał, wybierając konwencję nowatorską, która zapowiadała styl świętowania w trakcie kolejnych dni.

Gdy orszak Marii Józefy dotarł do centrum Drezna, rozpoczął się kolejny etap jej powitania, tym razem w siedzibie elektora. Oczekiwał tam na nią August II wraz z małżonką, Krystyną Eberhardyną. Po krótkich mowach i wymianie symbolicznych gestów

³⁵ J. Gałuszka, *Jak Kraków witał arcyksiężniczkę? Uroczystości ślubne i koronacyjne Anny Habsburżanki i Zygmunta III Wazy w 1592 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2018, t. 17, s. 225–251.

³⁶ F. Cosandey, *La reine de France: symbole et pouvoir, XVe–XVIIIe siècle*, Paris 2000, s. 163–174; K. Kosior, *Becoming a Queen in Early Modern Europe: East and West*, London 2019, s. 105.

³⁷ J. de la Torre Fazio, *The Grand Entry of Elizabeth of Valois into Spain (1559)*, [w:] *Ceremonial Entries in Early Modern Europe*, s. 149–165; F. Labrador Arroyo, *Preparing for a Queen: Maria Anna of Neuburg's Royal Entry into Spain*, „The Court Historian”, 2018, vol. 23, s. 182–197.

³⁸ E. von Malortie, *Der hannoversche hof...*, s. 93–96.

³⁹ *Rejouissances et fêtes magnifiques...*, s. 9–11.

udano się na odpoczynek⁴⁰. Nieco inaczej wyglądało powitanie Marii Amelii w Monachium, co wynikało z różnic religijnych między państwami – Saksonia pozostawała protestanckim krajem pomimo konwersji władcy na katolicyzm. Członkowie orszaku małżonki następcy tronu bawarskiego najpierw udali się do Katedry Najświętszej Marii Panny, gdzie arcybiskup Kolonii Józef Klemens Wittelsbach zaintonował „Te Deum”, a dopiero później przeszli do rezydencji elektora. Tam odbyło się uroczyste powitanie oraz audiencja władz miasta, w trakcie której Marii Amelii towarzyszył marszałek jej dworu oraz damy. W Monachium – odmiennie niż w Dreźnie – jeszcze tego samego dnia urządzono uroczystą kolację dla wszystkich zaproszonych gości⁴¹.

W saskiej stolicy w niedzielę, 3 września Maria Józefa rozpoczęła dzień od spotkania z polskimi ministrami; swoje mowy wygłaszali oni po łacinie, a Habsburżanka odpowiadała po francusku. Następnie udano się na mszę zakończoną „Te Deum” do kaplicy zamkowej. Tego dnia po południu miał miejsce uroczysty bankiet „z ceremoniami”⁴² na zamku w sali paradnej, który inicjował uroczystości weselne w wąskim gronie rodziny królewskiej oraz zaproszonych gości – głównie Sasów oraz Polaków⁴³. Przed podaniem potraw i w trakcie jedzenia uczestnicy mogli słuchać koncertu na trąbach i kotłach, a następnie lżejszego repertuaru włoskiego. Po bankiecie udali się do teatru zamkowego na operę włoską⁴⁴.

Uroczystości i rozrywki w trakcie kilku kolejnych dni miały dość podobny charakter. 4 września wieczorem, ok. 20.00 rozpoczął się bal w bogato iluminowanych salach na zamku, na który zapraszała królowa Krystyna Eberhardyna. Zainicjował go koncert, po czym odbyły się tańce polskie, francuskie, angielskie, czeskie i niemieckie. Wśród gości znaleźli się książęta Rzeszy i arystokraci niemieccy, którzy przybyli do Dreżna, korzystając z zaproszenia elektora. Bal trwał do drugiej w nocy⁴⁵. Kolejnego dnia odpoczywano, a wieczorem bawiono na komedii francuskiej „Ariadna” pióra Tomasa Corneille’a. Sztuka nie każdemu przypadła do gustu. Jeden z polskich korespondentów zanotował na jej temat:

„Wczoraj była komedyja, a raczej tragedia francuska, ale nie było nic osobliwego w niej, tylko jakieś zdesperowane amory i lamenty”⁴⁶.

Nieco zdegustowanej publiczności zaoferowano 6 września rozrywkę o całkowicie odmiennym charakterze. Był to „conflictus na starym Dreźnie bestyi”⁴⁷, w trakcie którego, w zaaranżowanym amfiteatrze, walczyły ze sobą trzy byki, koń, żubr, lew,

⁴⁰ *Accurate Beschreibung des solennen Einzugs Ihrer Hoheit des K. Pohnl. Und Chur=Printzens von Sachßen mit Seiner aus Wien angekommenen Durchl. Gemahlin, wie solcher in die K. und Chur=Sächß. Residenz=Stadt Drefßden d. 2. Sept. 1719*, [druk], b.p.

⁴¹ *Rejouissances et fêtes magnifiques...*, s. 9–11.

⁴² *Ostatnie wielkie widowisko...*, s. 57.

⁴³ W drukach zachowały się plany ukazujące sposób usadzenia gości w trakcie tego bankietu przy dużym, czworokątnym stole. Zob. *Accurate Beschreibung...*, [b.p.]; *Das königliche Denkmal...*, s. 42.

⁴⁴ Opery w tym dniu nie odnotowano w drukach, ale informację na ten temat można znaleźć w polskich relacjach z uroczystości: *Ostatnie wielkie widowisko...*, s. 62.

⁴⁵ *Das königliche Denkmal...*, s. 43–44.

⁴⁶ NN do E. Sieniawskiej, Dreżno z Dreżna 6 września 1719 r., Biblioteka Książąt Czartoryskich, rkps 2744, s. 623.

⁴⁷ *Ostatnie wielkie widowisko...*, s. 67.

lwica, sześć niedźwiedzi, mała, tygrys oraz dziewięć dzikich świń. Zwierzęta, które przeżywały ów pojedynek, były dobijane strzałem przez królewicza i królewiczową, co wpisywało się w schemat rozrywek popularnych w Europie i szeroko wykorzystywanych, choć w nieco innej konwencji, m.in. w świecie śródziemnomorskim⁴⁸. Wieczorem odpoczywano podczas włoskiej komedii. 7 września goście spotkali się w teatrze na operze „Ascanio”, której twórcą był Antonio Lotti. Nazajutrz, 8 września po obiedzie rozpoczęły się gonitwy do pierścienia, zaś wieczorem wystawiano komedię włoską. Podobnie było 9 września, najpierw ścigano się do pierścienia, by później bawić w teatrze, tym razem na francuskiej sztuce „L’Inconnu”⁴⁹.

10 września, w niedzielę zainicjowano święto siedmiu planet. Rozpoczęły je uroczystości, którym patronował mitologiczny Apollon, przedstawiany również jako Słońce. Wydarzenia tego dnia odbywały się w Pałacu Japońskim oraz w otaczających go ogrodach, gdzie przybywających gości witały dźwięki włoskich serenad. Punktem kulminacyjnym była prezentacja siedmiu postaci wylaniających się ze spuszczonego obłoków – Jowisza, Słońca, Diany, Wenus, Marsa, Saturna i Merkurego, których zadaniem było zaprezentowanie gościom krótkich relacji na temat poszczególnych atrakcji, które właśnie się rozpoczynały. Wieczorem po kolacji, odbył się pokaz fajerwerków oraz efektowne przedstawienie, w trakcie którego nawiązywano do historii zdobycia złotego runa przez Jazona, odegrano bitwę morską, a nawet zaprezentowano smoka broniącego skarbów. Twórcy pokazu dość dowolnie potraktowali mitologiczną opowieść – na finalnym etapie Jazon dotarł do bronionego przez smoka kościoła, po czym między kolumnami tworzącymi scenografię zaświecił się napis „Maria Józefa”, przypominający zgromadzonym o głównej bohaterce wszelkich uroczystości⁵⁰. Litery składające się w jej imię efektownie zmieniały swą barwę, a przedstawienie przeistoczyło się na finalnym etapie w walkę zbrojnych ze smokiem oraz wspomagającymi go potworami. Widowisku towarzyszyły fajerwerki oraz bicie z dział. Uroczystości zakończyły się po północy. Kolejny dzień przeznaczono na odpoczynek, ograniczając propozycje rozrywek do przedstawienia teatralnego. Grano tym razem „Cynnę” Pierre’a Corneilla⁵¹.

Nazajutrz, 12 września po południu rozpoczęło się święto Marsa. Odbywało się ono na starym rynku (*Altmarkt*), którego nawierzchnię specjalnie przygotowano do konnego i pieszego turnieju. Po bokach rozstawiono miejsca dla widzów⁵². Uroczystość zainicjowało okazałe przybycie wojskowych, którzy mieli rywalizować ze sobą w trakcie walk. Każdą z grup wyróżniała osoba dowódcy – byli to książę Jan Adolf von Sachsen-Weissenfels, graf Vitzthum von Eckstädt, Wolf Henryk von Bauditz oraz generał Karol Gustaw von Racknitz, a także barwa, która czyniła możliwym rozpoznanie ście-

⁴⁸ G. Guarino, *Spanish Celebrations...*, s. 40. Por. F. Checa Cremades, L. Fernández-González, *Festival Culture in the World of the Spanish Habsburgs*, New York 2016.

⁴⁹ *Das königliche Denkmal...*, s. 45–46.

⁵⁰ Mit Jazona został włączony do scenariusza uroczystości weselnych na początku XVII w.: M. M. McGowan, „*Les Triomphes de Jason*”: A Myth Renewed in 1613, [w:] *The Palatine Wedding of 1613. Protestant Alliance and Court Festival*, red. S. Smart, M. R. Wade, Wiesbaden 2013, s. 463–478.

⁵¹ *Das königliche Denkmal...*, s. 46–53; *Ostatnie wielkie widowisko...*, s. 71–75. Szczegółową relację z wydarzeń z 10 września zawiera druk: *Ausführliche Beschreibung des unvergleichliches Feuer=Wercks, so Ihro Hoheit dem Königl. und Chur=Printzen von Sachsen und Dero aus Wien Angekommenen Durchl. Gemahlin zu Ehren, in Gegenwart des gantzen Hofes und einer unzehligen Menge Zuschauer, am 10. September 1719*.

⁵² Grundriss eines Aufzugs zu einem Turnier auf dem Altmarkt 1719, SHAD, 10006 Oberhofmarschallamt, Nr Cap. 11, Nr 21.

rających się w boju⁵³. Pojedynkowano się najpierw lancami, potem rapierami, wreszcie jednocześnie lancami (konni) oraz rapierami (piesi). Nagrody, podobno cenne, wręczali wspólnie królewicz wraz z królewiczową. Na zakończenie turnieju na środek rynku wjechał na wozie triumfalnym Mars. Wieczorem grano w teatrze komedię francuską bądź włoską (co do tego nie ma zgodności w źródłach)⁵⁴. Dzień po wyczerpujących turniejach był przeznaczony na odpoczynek – w teatrze odbywała się premiera włoskiej opery „Teofane”. Zawarte w niej aluzje musiały być nader czytelne dla współczesnych – tak jak syn cesarza Ottona I, Otto, wystarał się o rękę bizantyjskiej księżniczki Teofano, tak też syn króla polskiego ożenił się z Habsburżanką. Podczas zorganizowanego trzy lata później wesela w Monachium, przywoływano inną historię związaną z dynastią Ludolfingów – mariaż Adelajdy Burgundzkiej i Ottona I⁵⁵. O ile jednak historia zaprezentowana w Dreźnie stanowiła jasną aluzję do aspiracji Augusta II na arenie międzynarodowej, to wydarzenie przywołane podczas mariażu Marii Amelii, było demonstracją pokojowego nastawienia elektora bawarskiego.

W środę, 13 września goście drezdeńskich uroczystości mogli zregenerować siły. Przykładowo Fryderyk August i Maria Józefa zabawiali się łowami w lasach w rejonie Pillnitz. Pogoda w czwartek 14 września była na tyle kapryśna, że August II ograniczył się do wizytowania przygotowań na kolejny dzień, wieczorem zaś bawiono na komedii francuskiej⁵⁶.

W piątek, 15 września karuzel czterech elementów zainicjował święto Jupitera w ogrodzie zamkowym Zwingeru. Punktem centralnym przedstawienia było pojawienie się maszyny „arte secreta sensim”⁵⁷, imitującej strony świata oraz chmury, z której wylaniał się Jowisz. Śpiewał on włoską kantatę, zbliżając się i oddalając od łoża, w której siedzieli nowożeńcy. Następnie rozpoczął się pochód czterech żywiołów: ognia, wody, ziemi, powietrza. Każdy wyróżniały stroje, których barwa nawiązywała do reprezentowanej siły natury oraz znamienita osoba przywódcy⁵⁸. Członkowie wszystkich grup ustawili się na placu i rozpoczęli rywalizację w gonitwie do pierścienia, rzucaniu dziury do tarczy i nabijaniu jabłka na szpadę. Na zwycięzców ponownie czekały cenne nagrody, w tym diamentowa szpada⁵⁹. Wieczorem grano komedię francuską. Następnym dniem przeznaczono na odpoczynek; Fryderyk August i Maria Józefa tego dnia po raz kolejny zabawiali się łowami w lasach w rejonie Pillnitz⁶⁰.

⁵³ Szczegóły dotyczące poszczególnych grup walczących w turnieju: *Dreßdnisches Diarium, Auf den Monat September 1719. Vorstellend den prächtigen Einzug in Dreßden, Der Durchlauchtigsten Fürstin und Frauen, Frauen Marien Josephen, Vermählter Königl. Poln. und Churfürstl. Sächs. Prinzessin (...)*, [druk], b.p.

⁵⁴ *Das königliche Denkmal...*, s. 53–69; *Ostatnie wielkie widowisko...*, s. 79, 82.

⁵⁵ *Rejouissances et fêtes magnifiques...*, s. 12.

⁵⁶ *Dreßdnisches Diarium...*, b.p.

⁵⁷ *Ostatnie wielkie widowisko...*, s. 87.

⁵⁸ Karuzele – o dość zróżnicowanych tematach wiodących – były dość standardowym elementem wszelkich uroczystości dworskich np. w Monachium w 1722 r. kwadryle występowały pod hasłami chwały, honoru, zasługi i renomy. *Rejouissances et fêtes magnifiques...*, s. 21–22; *La publica Felicità: componimento poetico per musica, per introdurre, et accompagnare un carosello in occasione di festeggiare se felissime nozze tra la Serenissima Altezza di Carlo Alberto, de duchii di Baviera (...)* e la *Serenissima Altezza di Maria Amalia, arciduchessa d’Austria (...)*, [druk].

⁵⁹ *Das königliche Denkmal...*, s. 69–78.

⁶⁰ *Dreßdnisches Diarium...*, k. h2.

Do intensywnego świętowania powrócono w niedzielę 17 września. Tym razem fest odbywał się w Ogrodzie Tureckim (*Türkischer Garten*). Wszyscy uczestnicy oraz służba ubrani byli w stroje stylizowane na orientalne, zaś ściany i podłogi ozdobiono wschodnimi kilimami. Zorganizowano nawet regiment janczarów. Przed kolacją występowała słynna trupa weneckich akrobatów:

„jeden na drugiego aż do pięci chłopów wzwyż stawając, z których jeden na samym wierzchu do góry nogami na drugiego głowie stał, przy tym czterech na kolanach, podparwszy się wznak rękami, tak plecami nic a nic nie dotykając ziemi, ten ciężar dźwigali”⁶¹.

Po kolacji zabawiano się strzelaniem do tarczy w iluminowanym ogrodzie. Rozrywki przeciągnęły się do trzeciej w nocy⁶². Kolejny dzień był równie intensywny – 18 września zainicjowano bowiem uroczystości, którym patronowała Diana. Zabawę rozpoczęło przedstawienie, którego scenerią była Łaba, a bohaterką sama rzymska bogini łowów, której towarzyszyły nimfy i okeanidy. Śpiewanym przez nie ariom towarzyszyła muzyka. Następnie urządzono wodne polowanie. Około 300 różnych zwierząt – głównie jeleni i dzików – zmuszono do skoczenia do Łaby, po czym pozostający na brzegu zaproszeni goście zabawiali się strzelaniem do nich⁶³. Wieczorem odpoczywano w teatrze, oglądając „Księżniczkę Elidy”. Nazajutrz miała odbywać się opera, jednak jeden ze śpiewaków rozchorował się, więc dzień poświęcono na przygotowania do francuskiej sztuki „Diana na Elbie”⁶⁴.

20 września dedykowany był Merkuremu. W ogrodach Zwingeru urządzono jarmark na wzór francuskiego jarmarku świętego Germaina. Między ustawionymi kramami można było oglądać artystów prezentujących różne sztuczki, w tym tańce na linie, a także walki kogutów, popisy włoskich muzykantów, czy nawet pokaz wrywania zębów. Na święto Merkurego dworskie towarzystwo wybrało konwencję „nacyi”: do ogrodu przybywały kolejno pod egidą znanych person z lokalnej socjety – w każdym przypadku mężczyzny i kobiety – grupy przebrane za Niemców, Persów, Turków, Hunów, Hiszpanów, Francuzów, starych Niemców, Murzynów, Indian, Amerykanów, Polaków, Węgrów oraz Rosjan. Centralnym punktem jarmarku była grotta, w której w scenerii seraju ustawiono odlaną z wosku figurę sułtana tureckiego. Po kolacji reprezentanci poszczególnych nacji ponownie udali się na jarmark i wmieszali się w zajętą zabawą tłum. Święto Merkurego zakończyło się o trzeciej w nocy. Następnego dnia fetowano bardzo skromnie, ograniczając się do ponownego wystawienia „Teofane”. 22 września również niewiele się działo – w scenariuszu dnia dominowały próby kolejnych widowisk⁶⁵.

Kolejny w kalendarzu uroczystości był fest Wenus, który odbył się w sobotę 23 września. Zwany był on również świętem dam. Grupy udające się na to widowisko

⁶¹ *Ostatnie wielkie widowisko...*, s. 92.

⁶² *Dreßdnisches Diarium...*, k. h2v-h3; *Das königliche Denkmal...*, s. 78-82.

⁶³ W Monachium w 1722 r. polowanie także stanowiło ważną część uroczystości, ale zostało ono zaranżowane w naturalnej scenerii w lesie Schleisheim (dwie godziny drogi od Monachium), a następnie na wodach jeziora Starenberg: *Rejouissances et fêtes magnifiques...*, s. 17, 38-40.

⁶⁴ *Das königliche Denkmal...*, s. 82-84.

⁶⁵ Tamże, s. 84-95; *Ostatnie wielkie widowisko...*, s. 104-113.

tym razem wyróżniały kolory: ceglasty, niebieski, zielony i żółty. W każdej z nich znajdowało się 9 dam „po amazońsku ustrojonych z umbrelami tegoż koloru”⁶⁶. Po dotarciu na miejsce mieszane damsko-męskie towarzystwo na wozach rywalizowało w gonitwie do pierścienia. Tym razem to panie zdobywały cenne nagrody, w tym ozdobne pęki piór, złote zegarki oraz tabakiery. Widowiskom towarzyszyła Wenus, występująca w duecie z Kupidynem. Po zawodach oglądano operę „Cztery pory roku”, w trakcie której bohaterowie spektaklu składali Marii Józefie tematyczne dary m.in. kwiaty, owoce oraz lody (szybko zjedzone przez gości). Fest rzymskiej bogini piękności, zdaniem autorów źródeł, szczególnie rozradował Augusta II. Król podobno bawił na święcie do piątej rano, więc nazajutrz zadowolono się operą „Ascanio”. Podobnie było kolejnego dnia, gdy grano komedię francuską⁶⁷.

Cykl mitologicznych uroczystości zamykał fest Saturna, który odbywał się 26 września poza miastem w dolinie Plauenscher Grund. Dzień rozpoczęło polowanie, tym razem zwierzęta spadały z mostu do wody, po czym były dobijane. Następnie bawiono na włoskiej komedii. Po kolacji, w trakcie której iluminacje układały się w napis „Constellatio felix”, Saturn śpiewał dla biesiadujących kantatę, zaś grupa 1000 górników prezentowała siłę saskich złóż i możliwości z nimi związane m.in. odbywały się pokazy bicia monet oraz mechanizmów działania pieców hutniczych. Tym razem królewiczowa otrzymała w darze różne skały oraz minerały⁶⁸. Fest Saturna stanowił zamknięcie wielkich uroczystości. W trakcie kolejnych dni, które pozostały do końca września, zgromadzeni goście bawili w teatrze, operze, oglądając sztuki włoskie oraz francuskie⁶⁹.

Uroczystości weselne w Dreźnie w 1719 r. trwały przez cały miesiąc, choć z różną intensywnością. Podobnie było w Monachium trzy lata później, jednak saska i bawarska koncepcja świętowania znacznie się różniły między sobą. O uroczystościach w Dreźnie Helmut Loos napisał, że

„stanowiły szczytowe osiągnięcie legendarnej saskiej sztuki ceremonii dworskich”⁷⁰.

August II zdecydował się na imponującą multiplikację różnorodnych zabaw karnawałowych, zakorzenionych w saskiej tradycji, które symbolicznie łączyło święto siedmiu planet. W ten sposób przekazywał konkretne treści na arenie krajowej i międzynarodowej, demonstrował wszechstronność saskich możliwości, ale i sam bawił się propagandową konwencją, nawiązując w strojach i biżuterii do stylistyki stworzonej i wykorzystywanej przez Ludwika XIV⁷¹. W ten sposób ukazywał swe aspiracje. Jednocześnie

⁶⁶ *Ostatnie wielkie widowisko...*, s. 114.

⁶⁷ *Das königliche Denkmal...*, s. 95-109; *Kurtze aber ausführliche Beschreibung des Venusfestes, 1719*, [druk], b.p.

⁶⁸ *Das königliche Denkmal...*, s. 109-15. Szczegółowy opis uroczystości, które odbyły się 26 września, można znaleźć w osobnym druku: *Saturni Unterirrdischer Auffstand und Bericht zu einem Bergmännischen Festin*, [1719].

⁶⁹ *Ostatnie wielkie widowisko...*, s. 131.

⁷⁰ H. Loos, *Okresy kryzysów w dziejach muzyki nadwornej w Dreźnie 1600-1800*, „Barok. Historia-Literatura-Sztuka”, 1998, nr 5, s. 41.

⁷¹ E. Hackspiel-Mikosch, *Über die Magnifizenz und Wohlanständigkeit fürstlicher Kleidung: Zwei Galakleider aus der Garderobe August des Starken*, „Waffen- und Kostümkunde”, 2000, vol. 42, s. 51-80.

elektor tworzył wyraźny przekaz o charakterze publicznym, adresowany do uczestników wesela oraz obserwatorów tych uroczystości. Scenariusz wrześnieowych uroczystości opierał się na zabawach nawiązujących do bogatej tradycji saskich karnawałów, których poszczególne elementy August II testował i udoskonalał począwszy od 1695 r. W rezultacie wesele następcy tronu było świętem rodzinnym, olśniewającym przez otaczający je przepych, ale też ludycznym w swej warstwie komunikacyjnej, dostosowanym w dużej mierze do horyzontów zaproszonych gości oraz widzów.

Elektor planował podjęcie konkretnych kroków, które rozślawiłyby organizowane przezeń wydarzenia na arenie międzynarodowej, nawiązując w ten sposób do rozpowszechnionego w całej Europie zwyczaju upamiętniania ważnych uroczystości w formie serii malowideł, tapiserii, miedziorytów lub relacji⁷². Dystrybuowanie artefaktów oraz drukowanych opisów pozwalało utrwalić pamięć o wydarzeniu, a przy okazji zaprezentować różne konteksty potęgi rodzinnej. Jeszcze przed ślubem Fryderyka Augusta, elektor zaakceptował projekt przygotowania wydawnictwa albumowego (562 strony w formacie folio), ilustrowanego 30 miedziorytami, które po zakończeniu uroczystości miały być dystrybuowane na dworach europejskich. Ostatecznie względy finansowe uniemożliwiły realizację tego planu⁷³. Wybrano rozwiązanie tańsze, ale też dość skuteczne w wymiarze propagandowym, decydując się na wydrukowanie różnorodnych relacji z wesela, obejmujących swym zasięgiem całość uroczystości, bądź wybrane elementy święta siedmiu planet. Większość druków przygotowano w języku niemieckim, część przetłumaczono na francuski.

Dążenie do demonstracji splendoru i potęgi przyświecało również twórcom scenariusza uroczystości monachijskich z 1722 r. Zostały one zaplanowane na okres 30 dni, jednak świętowano mniej intensywnie niż w Dreźnie. Scenariusz w warstwie komunikacyjnej adresowany był przede wszystkim do zaproszonych gości; poszczególne elementy miały waleń ceremonialny, w którym na próżno można się doszukiwać szaleńczego świętowania w stylu Augusta II. W Bawarii wykorzystano sprawdzone modele rozrywek dworskich – karuzele, bale, pokazy sztucznych ogni, przedstawienia operowe, polowania, jednak nie zostały one – tak jak w Saksonii – połączone w pewną komplementarną całość, której patronowałyby wyraźna koncepcja symboliczna. Wydarzenia różnił też sposób wykorzystania przestrzeni miejskiej. August II uczynił scenarię większości zabaw z 1719 r. saską stolicę – bawiono się w zamkowych wnętrzach, ogrodach, ale też wychodzono na drezdeńskie ulice czy rynki. W Bawarii wybrano inny schemat. Co prawda znaczna część pokazów i karuzeli odbywała się w Monachium, ale by polować 20 października świętujący wyjechali do Schleisheim, zaś pod koniec miesiąca całkowicie opuścili stolicę, udając się do rezydencji w Fürstenried, a następnie do pałacu Nymphenburg⁷⁴.

Konkludując można zauważyć, że August II, tworząc scenariusz uroczystości weselnych Fryderyka Augusta i Marii Józefy, zadbał o zachowanie tych wszystkich

⁷² U. Daniel, *The Baroque Court Festival...*, s. 35.

⁷³ Heimführung der Gemahlin Kurfürst Friedrich August II., Prinzessin Maria Josepha, Tochter von Kaiser Joseph I. am 2. September 1719, SHAD, 10006, Oberhofmarschallamt, Nr. B, Nr. 20c, k. 609-611.; *Constellatio felix. Die Planetenfeste Augusts des Starken anlässlich der Vermählung seines Sohnes Friedrich August mit der Kaisertochter Maria Josepha 1719 in Dresden: Katalog der Zeichnungen und Druckgraphiken*, Dresden 2014, s. 232-329.

⁷⁴ *Rejouissances et fêtes magnifiques...*, s. 59-66.

ceremonialnych elementów, które czyniły z zaślubin w 1719 r. wydarzenie reprezentujące najwyższy poziom ówczesnej kultury dworskiej. Elektor saski zaakceptował doskonale skonstruowany plan długich, bo trzydziestodniowych uroczystości, w trakcie których olśniewał zaproszonych gości erudycyjną grą z mitologią, prezentował swe aspiracje oraz bogactwo kraju, którym rządził, wreszcie pieczołowicie dbał o efektywność wszystkich wydarzeń, sięgając po dekoracyjne maszyny, ale także organizując liczne przedstawienia operowe i spektakle teatralne. W ten sposób elektor wypełniał swe obowiązki wobec „społeczności książąt” i demonstrował swój autorski koncept kultury dworskiej. Ten poziom komunikacyjny nie wyczerpywał bynajmniej przekazu związanego z weselem z 1719 r. August II owe ceremonialne ramy wypełnił treścią wywodzącą się z lokalnej tradycji karnawałowej – wrześnie uroczystości składały się ze skumulowanych i poukładanych w różnych konfiguracjach balów, redut, karuzeli i polowań, przedzielonych dniami przeznaczonymi na wypoczynek. Gwarantowały one doskonałą zabawę zarówno dla samego elektora, jak i zaproszonych gości; stanowiły okazję do lepszego poznania się, zacieśnienia więzi, być może też prowadzenia zakulisowych rozmów (dlatego tak ważna jest m.in. obecność polskich ministrów podczas tych wydarzeń)⁷⁵. Wesele królewicza pełniło więc rolę integracyjną z punktu widzenia obecnej w Dreźnie socjety, która w trakcie szalonego miesiąca bawiła w saskiej stolicy, uczestnicząc w wydarzeniach z pewnością zapadających na długo w pamięci.

BIBLIOGRAFIA – REFERENCES

Źródła rękopiśmienne:

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie:

rkps 2744

Sächsisches Hauptstaatsarchiv in Dresden:

10006 Oberhofmarschallamt, B, Nr 20a; 10006 Oberhofmarschallamt, Nr B, Nr 20c; 10006 Oberhofmarschallamt, Nr Cap. 11, Nr 21; 10006 Oberhofmarschallamt, Nr O 04, Nr 100,

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu:

rkps 9621,

Źródła drukowane:

Accurate Beschreibung des solennen Einzugs Ihrer Hoheit des K. Pohnl. Und Chur=Printzens von Sachsen mit Seiner aus Wien angekommenen Durchl. Gemahlin, wie solcher in die K. und Chur=Sächß. Residenz=Stadt Drefßden d. 2. Sept. 1719.

Ausführliche Beschreibung des unvergleichliches Feuer=Wercks, so Ihre Hoheit dem Königl. und Chur=Printzen von Sachsen und Dero aus Wien Angekommenen Durchl. Gemahlin zu Ehren, in Gegenwart des gantzen Hofes und einer unzehligen Menge Zuschauer, am 10. September 1719.

Beschreibung der den 23. April 1708 beschehenen Vermaehlung zwischen [...] Josepho I als Mandatario [...] Carl des Dritten Königs in Spanien etc. und [...] Elisabetha Christina, Hertzogin von Braunschweig und Lüneburg, s. [druk]; Relazione Del Viaggio di sva maestà cattolica Elisabetta Cristina sposa di Carlo Terzo da Milano sino a Barcelona, e del svo solenne Ingresso in detta città Il primo giorno d'Agosto 1708. Das königliche Denkmal welches nach (...) Vermählung I.K.H. des Kgl. u. Churf. Kronprinzen Hn. Friedrich Augusti mit der Durchl. Fr. Maria Josepha ErzHzg. v. Oesterreich bei Dero (...) Anknunft in Dresden (...) gestiftet worden, 1719.

⁷⁵ Heimführung der Gemahlin Kurfürst Friedrich August II., Prinzessin Maria Josepha, Tochter von Kaiser Joseph I. am 2. September 1719, SHAD, 10006, Oberhofmarschallamt, Nr. B, Nr. 20c, k. 551-51v.

Dreßdnisches Diarium, Auf den Monat September 1719. Vorstellend den prächtigen Einzug in Dresden, Der Durchlauchtigsten Fürstin und Frauen, Frauen Marien Josephen, Vermählter Königl. Poln. und Churfürstl. Sächs. Prinzessin (...).

Kurtze aber ausführliche Beschreibung des Venusfestes, 1719.

La publica Felicità: componimento poetico per musica, per introdurre, et accompagnare un carosello in occasione di festeggiare se felissime nozze tra la Serenissima Altezza di Carlo Alberto, de duchi di Baviera (...) e la Serenissima Altezza di Maria Amalia, arciduchessa d'Austria (...).

'Mein herr befindet sich gottlob gesund und wohl'. Sächsische Prinzen auf Reisen, hrsg von K. Keller, Leipzig 1994.

Ostatnie wielkie widowisko barokowej Europy. Polskie relacje z uroczystości weselnych Fryderyka Augusta i Marii Józefy w Wiedniu i Dreźnie w 1719 r., wyd. K. Kuras, J. Pabian, Kraków 2015.

Rejouissances et fêtes magnifiques qui se sont faites en Baviere l'an 1722 au mariage de Son Altesse Serenissime Monseigneur le Prince Electoral Duc de la Haute, & Basse Baviere &c. &c. avec Son Altesse Serenissime Madame la Princesse Marie Amelie, née Princesse Royale de Boheme et d'Hongrie, Archiduchesse d'Autriche &c. &c. et une description abrégée des palais de son A. S. Electorale, où ces fêtes se sont passées, Munique 1723.

Saturni Unterirrdischer Auffstand und Bericht zu einem Bergmännischen Festin, [druk].

Vollständige Beschreibung Derer Vermählungs=Ceremonien und Abreise Der Durchlauchtigsten Hertzogin zu Sachsen, Frauen Maria Josepha, mit Ihro Hoheit Herr Friedrich August, Kgl.=Pohlen. auch Sächs. Chur=Printzen, so vom 19. biß 22. Aug. 1719 in Wien beschehen, 1719.

Opracowania:

Aercke K., *Gods of Play. Baroque Festive Performances as Rhetorical Discourse*, Albany 1994.

Bély L., *La société des princes*, Paris 1999.

Burke P., *Fabrykacja Ludwika XIV*, tłum. R. Pucek, M. Szczubiałka, Warszawa 2011.

Burke P., *Historia i teoria społeczna*, Warszawa-Kraków 2000.

Checa Cremades F., Fernández-González L., *Festival Culture in the World of the Spanish Habsburgs*, New York 2016.

Constellatio felix. Die Planetenfeste Augusts des Starken anlässlich der Vermählung seines Sohnes Friedrich August mit der Kaisertochter Maria Josepha 1719 in Dresden : Katalog der Zeichnungen und Druckgraphiken, Dresden 2014.

Cosandey F., *La reine de France: symbole et pouvoir, XVe-XVIIIe siècle*, Paris 2000.

Daniel U., *The Baroque Court Festival: the Example of German Courts around 1700*, [w:] *Europa Triumphans. Court and Civic Festivals in Early Modern Europe*, ed. J. R. Mulryne, H. Watanabe-O'Kelly, M. Shewring, Aldershot 2010, s. 33-46.

Deppe U., *Die Festkultur am Dresdner Hofe Johann Georgs II. von Sachsen (1660-1679)* Kiel 2006.

Duindam J., *Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550-1780*, Cambridge 2007.

Dynastic Marriages 1612/1615. A Celebration of the Habsburg and Bourbon Unions, ed. M.M. McGowan, New York 2016.

Elliott J.H., *Philip IV of Spain. Prisoner of ceremony*, [w:] *The Courts of Europe. Politics, patronage and royalty: 1400-1800*, red. A. G. Dickens, New York, St. Louis, San Francisco 1977, s. 169-189.

Gałuszka J., *Jak Kraków witał arcyksiężniczkę? Uroczystości ślubne i koronacyjne Anny Habsburżanki i Zygmunta III Wazy w 1592 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2018, t. 17, s. 225-251.

Guarino G., *Spanish Celebrations in Seventeenth-Century Naples*, „The Sixteenth Century Journal”, 2006, vol. 37, s. 25-41. Hackspiel-Mikosch E., *Über die Magnifizienz und Wohlanständigkeit fürstlicher Kleidung: Zwei Galakleider aus der Garderobe August des Starken*, „Waffen- und Kostümkunde”, 2000, vol. 42, s. 51-80.

- Keller K., *Dwór sasko-polski w Dreźnie. Postacie i inscenizacje*, [w:] *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje*, red. A. K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, Kraków 1999, s. 73–83.
- Kosior K., *Becoming a Queen in Early Modern Europe: East and West*, London 2019.
- Labrador Arroyo F., *Preparing for a Queen: Maria Anna of Neuburg's Royal Entry into Spain*, „*The Court Historian*”, 2018, vol. 23, s. 182–197.
- Leferme-Falguières F., *Les courtisans. Une société de spectacle sous l'Ancien Régime*, Paris 2007.
- Loos H., *Okresy kryzysów w dziejach muzyki nadwornej w Dreźnie 1600–1800*, „*Barok. Historia-Literatura-Sztuka*”, 1998, nr 5, s. 35–44.
- Maliszewski K., *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej Szlacheckiej*, Toruń 2001.
- Malortie E. von, *Der hannoversche hof unter dem kurfürsten Ernst August und der kurfürstin Sophie*, Hannover 1847.
- McGowan M. M., „*Les Triomphes de Jason*”: *A Myth Renewed in 1613*, [w:] *The Palatine Wedding of 1613. Protestant Alliance and Court Festival*, red. S. Smart, M. R. Wade, Wiesbaden 2013, s. 463–478.
- Popiołek B., *Diariusz mariażu królowy polskiej Marii Amalii Wettyn (1724–1760)*, [w:] *Miscellanea Res Polonorum, Britannorum ac Judeorum Illustrantia*, red. J. Basista, A. Kaźmierczyk, M. Markiewicz, D. Oliwa, Kraków 2015, s. 27–39.
- Rahn T., *Festbeschreibung. Funktion und Topik einer Textsorte am Beispiel der Beschreibung höfischer Hochzeiten (1568–1794)*, Tübingen 2012.
- Shewring M., *The Iconography of Populism: Waterborne Entries to London for Anne Boleyn (1533), Catherine of Braganza (1662) and Elizabeth II (2012)*, [w:] *Ceremonial Entries in Early Modern Europe. The Iconography of Power*, red. J. R. Mulryne, M. I. Aliverti, A.M. Testaverde, New York 2016, s. 221–244.
- Smart S., Wade M. R., *The Palatine Wedding of 1613. Protestant Alliance and Court Festival*, Wiesbaden 2013.
- Staszewski J., *August II Mocny*, Wrocław 1998.
- Syndram D., „*Shopping à Paris*” *à la demande d'Auguste le Fort*, [w:] *Le commerce du luxe à Paris aux XVIIe et XVIIIe siècles: échanges nationaux et internationaux*, éd. S. Castelluccio, Bern 2009, s. 267–279.
- Torre Fazio J. de la, *The Grand Entry of Elizabeth of Valois into Spain (1559)*, [w:] *Ceremonial Entries in Early Modern Europe. The Iconography of Power*, red. J. R. Mulryne, M. I. Aliverti, A.M. Testaverde, New York 2016, s. 149–165.
- Watanabe-O'Kelly H., *Court Culture in Dresden. From Renaissance to Baroque*, New York 2002.
- , *Festivals Books in Europe from Renaissance to Rococo*, „*Seventeenth Century Journal*”, 1988, vol. 3, s. 181–201.
- , *The Early Modern Festival Book: Function and Form*, [w:] *Europa Triumphans. Court and Civic Festivals in Early Modern Europe*, red. J. R. Mulryne, H. Watanabe-O'Kelly, M. Shewring, Aldershot 2010, s. 3–18.

